

УДК 159.9:34.01

Скулкіна К. М., ад'юнкт кафедри
юридичної психології Національної
академії внутрішніх справ

ГЕНЕЗИС КСЕНОФОБІЇ

Здійснено аналіз причин упередженого ворожого ставлення до представників інших націй та етносів. Розглянуто біологічні передумови й психологічні причини ксенофобії, роль політичних та економічних чинників у причинно-наслідковому зв'язку розвитку ксенофобії в підлітків. З'ясовано механізм формування образу ворога, протиставлення «ми – вони», групові явища в дитячому середовищі, відсутність спільних цінностей тощо. Доведено необхідність спрямування профілактичних заходів щодо подолання ксенофобії саме на підлітків.

Ключові слова: генезис; підлітки; ксенофобія; причини ксенофобії; образ ворога; профілактика.

Проблема упередженого ворожого ставлення підлітків до представників інших націй та етносів протягом останніх років особливо актуалізується. Незважаючи на затверджену ЮНЕСКО ще 1995 року Декларацію принципів толерантності, у якій констатовано глобальність загрози ксенофобії та проголошено необхідність виховання громадян у дусі толерантності як найбільш ефективний засіб превенції нетерпимості до «інших», ксенофобія набуває дедалі більшого поширення [1, ст. 3, п. 3.1]. Це підтверджують результати щорічного моніторингу, що проводить Інститут соціології НАН України [2, с. 66].

У буквальному сенсі епідемічний характер ксенофобії вимагає швидких та невідкладних заходів профілактики. З огляду на це, безумовно, актуальним є усвідомлення причин виникнення ворожого ставлення підлітків до представників інших націй та етносів. Тому завданням цієї наукової статті є дослідження генезису ксенофобії в середовищі неповнолітніх із метою пошуку шляхів профілактики зазначеного небезпечного асоціального феномена.

Ксенофобія – явище багатогранне, тому неможливо виокремити конкретну причину, що її породжує. Етіологія ксенофобії полягає як у внутрішній, особистісній сфері підлітка, так і у сфері зовнішніх соціальних процесів, що відбуваються не тільки з нею, а й у державі. Це проблема не лише внутрішнього світу людини, спрямованості особистості (світогляду, цінностей, інтересів, мотивів тощо), а й політичних та економічних подій. Комплексний вплив внутрішніх та зовнішніх чинників у певний момент запускає причинно-наслідковий механізм ксенофобії.

До внутрішніх особистісних причин ксенофобії належать:

1. Біологічні. Багато антропологів, зоопсихологів, етнологів та інших учених, які досліджують тварин, спостерігають аналогічні прояви ксенофобії в живій природі. Вони наголошують на біологічній природі нетерпимості до чужинців, тобто ксенофобію наділяють інстинктивним характером. Так, А. Соловей із посиланням на британських антропологів М. Пейджела та Р. Мейса зауважує, що ворожість до інших виникла не лише внаслідок необхідності обороняти власну територію [3, с. 148], а постає як інстинкт самозбереження, серед іншого забезпечуючи співпрацю і довіру членів одного роду/племені. Аналогічним чином ксенофобію трактує М. Рябчук, який зауважує про «сліпий інстинкт», що спонукає захищати себе та свою ідентичність. Таке «побоювання» і «підозріливість» щодо «чужого» є загалом природною, закономірною реакцією живого організму (чи групи організмів – роду, племені, етносу) на інші «сторонні» об'єкти. Власне, це частковий прояв інстинкту самозбереження, що виявляється як на індивідуальному, так і на загальноетнічному рівні [4, с. 84]. Аналогічною є думка З. Фрейда щодо інстинктів агресії та руйнування, що можуть набувати форми будь-якої боротьби (расової, національної, економічної, релігійної, ідеологічної тощо).

К. Лоренц ще в 1974 році охарактеризував інстинкт усунення асоціального паразитизму, притаманний людині, що виявляється в злочинах проти особистості з асоціальною поведінкою. Він полягає в тому, що на появу соціального елемента, який відрізняється від звичайного (його вигляд, поведінка або моральні цінності суперечать усталеним суспільним нормам), людина реагує агресивно. «У нас, людей,

нормальний член суспільства наділений досить специфічними формами реакцій, якими він відповідає на асоціальну поведінку. Це «обурює» нас, і найбільш беззлобний із людей реагує прямим нападом, побачивши, що кривдять дитину або гвалтують жінку... Чого б не виявило майбутнє дослідження філогенетичних і культурно-історичних джерел людського правового почуття, можна вважати твердо встановленим науковим фактом, що вид *Homo sapiens* має високо диференційовану систему форм поведінки, що слугує для викоринення загрозливих суспільству паразитів і діє цілком аналогічно до системи утворення антитіл у державі клітин» [5, с. 203]. Деякі вчені вбачають прояви зазначеного інстинкту не лише в людському середовищі, а навіть на рівні клітин: наприклад, поява в організмі атипових клітин (на кшталт ракової пухлинної) запускає механізм боротьби з ними інших, здорових клітин. Саме так з'являється реакція імунітету, тобто також діє механізм «свої проти чужих». Щодо людини, то «відкриті програми людських інстинктів заповнюються підпрограмами, виробленими культурною традицією. Зокрема, такі підпрограми «навчають» людину, кого зі співбратів слід уважати «своїми» [6, с. 36].

До речі, засоби масової інформації активно формують думку про те, що «непрохані іноземні гості – джерело епідемій, СНІДу, що всі вони якщо не мафіозі чи торгівці наркотиками, то пов'язані з кримінальними елементами тощо» [7, с. 114]. На думку М. О. Шульги, осудливе ставлення суспільства до певних національних питань залежить від громадської думки, яку формує інтелігенція, спроможна професійно визначити проблему й переконливо сформулювати та висловити своє ставлення до неї. І в цьому разі вагому роль у поширенні ксенофобських настроїв відіграють засоби масової інформації.

Іншим біологічним підґрунтям ненависті до індивідів, які відрізняються від більшості, є інстинкт етологічної ізоляції [8, с. 58]. Мутації призводять до появи ознак, що суттєво відрізняються від норми, визначеної іншими членами групи. Нова ознака завжди сприймається як патологія, відхилення від норми, потворність. І вже не важливо, наскільки вона корисна. Такої особи уникають, її знищують, бояться. Тобто демонструють агресію відносно тих, хто відрізняється від загальної більшості.

Зазначений інстинкт можна спостерігати в підлітків, які вчиняють страйки, бойкоту, агресивні бійки з тими однокласниками, які відрізняються від «сірої маси», але не є лідерами класу. Свої дії вони, відповідно до популярних сучасних тенденцій, знімають на камери мобільних телефонів та розповсюджують серед однолітків, тим самим поширюючи негативне ставлення до певних дітей та принижуючи «інакших».

Біологічний аспект підтверджує можливість трансформації відчуття неприязні в активні дії (агресивну ксенофобію). Підґрунтя ксенофобії – страх, а він, своєю чергою, може переростати в агресію – так само, як і агресію супроводжує страх. Страх та агресивна поведінка взаємопов'язані. «Поява чи наближення іншої особи свого або чужого виду, якщо наміри її незрозумілі, призводить до виникнення напруження, настороженості, тобто викликає легку форму страху. Якщо намір так і не прояснюється, то страх посилюється, а отже, активізується агресивність» [9]. Ксенофобія як побоювання чужого, незнайомого, інакшого дуже нагадує зазначений інстинктивний паттерн поведінки. У момент контакту з несхожими людьми діє програма реакції неприйняття. Тому реакція настороженості щодо індивідів, які відрізняються від більшості інших, неминуча для людини і є біологічно нормальною. Проте це не означає виправдання расизму та шовінізму на біологічному рівні. Етологи порівнюють її з хворобою, через яку людина не помічає можливості духовного збагачення шляхом пізнання інакшої культури, що в природному контексті впливає на пристосування, адаптацію, стабільність та видове виживання.

Крім цього, у тваринному світі важливу роль відіграє розмежування, якщо це можна так назвати, «своїх» та «чужих». Багато заборон щодо насильства знімаються, якщо «опонента» ідентифікують як «чужого», а по відношенню до «свого» діє природна заборона щодо агресії. Чинником, що посилює агресивність тварин до представників інших видів, є зменшення біологічної ємності середовища: «Якщо через збільшення чисельності популяції або зменшення ємності середовища виникає відчуття дискомфорту, пов'язане з частішими агресивними сутичками, то виникає суб'єктивне відчуття, що «нас забагато» і «тут хтось зайвий» [9]. Така біологічна конкуренція узгоджується з конкуренцією, притаманною деяким формам

ксенофобії, на кшталт мігрантофобії, за якої представників інших націй сприймають, передусім, як суперників за робочими місцями, за територією, за житловим сектором тощо. І якщо мігрантів не сприймають як ворогів, то як небажаних і небезпечних конкурентів однозначно. «На цьому рівні ксенофобію можна охарактеризувати як негативний каталізатор локальної, міської консолідації» [10, с. 59].

Причиною ксенофобії можна вважати явище дефіцитарності. Прикладом є прояви ксенофобії відносно біженців і мігрантів, тому що вони претендують на дефіцитні сфери: житло й роботу. За недостатньої кількості ресурсів гостріше постає проблема життя у відповідних до статусу умовах, а отже, і проблему статусу, яку, на думку Л. Борусяк, слід вважати головною причиною ксенофобії [10, с. 64]. Для підлітків це явище полягає в конкуренції серед абітурієнтів. У сучасних навчальних закладах III–IV рівнів акредитації існує конкурс на навчальне місце серед дітей, які вступають на навчання після школи, особливо на бюджетних засадах чи на престижну професію. Тому всіх «чужинців», які є для них конкурентами, сприймають ворожо.

Загальний рівень життя пересічного українця обмежує його певним чином матеріально, відносно житлового питання, безробіття тощо. Масштаб кризи можна уявити через статистичні звіти: «Майже 65 % опитаних вважають себе бідними та жебраками... Якщо раніше 90 % громадян відзначали свою матеріальну стабільність, то нині 65 % вважають себе бідними. Безумовно, це одна з причин маргіналізації населення» [7, с. 218]. За таких умов представників інших держав сприймають, передусім, як конкурентів і «нахлібників». Тому негативне ставлення до «чужинців» лише посилюється. Отже, однією з причин збільшення рівня національної нетерпимості є економічна криза, зниження рівня добробуту населення, поширення бідності [11, с. 204]. «В Україні через економічні негаразди, збільшення безробіття нерідко виникає спокоса вважати чужинців причиною всіх поневірянь. Однак фактор нестачі не є головним і безумовним. Л. М. Гумільов ставить його під сумнів, стверджуючи, що «характер етнічної ізоляції від сусідів не пов'язаний із територією... Боротьба між етносами – явище часте, хоч і не пояснюване з точки зору

боротьби за існування, тому що ця боротьба часто не є наслідком перенаселення регіону» [12, с. 226].

2. *Соціально-психологічні.* Цю групу причин ксенофобії утворюють ті з них, які саме формують відчуття страху перед невідомим, неприязні до інших та інакших людей. У витоках психологічного генезису зародження проблеми інтолерантності лежить відчуття власної вищості лише через те, що певний громадянин та представники його нації/етносу є кращими порівняно з чужинцями (ідея титулованої нації/етносу). Нерівність між націями взагалі створює передумови для виникнення установки «ми кращі за них». Ж. А. де Гобіно, ідеї якого нацисти фашистської Німеччини трансформували під власні цілі, зазначав, що «думка про вроджену, вихідну, раз і назавжди встановлену нерівність між різними расами є однією із найбільш розповсюджених і давніх» [13, с. 46]. І це, на думку автора, є базисом для неприйняття чужинця і відчуття вищості, переваги, що кожна нація культивує по відношенню до сусіда. Можливість самоствердження тільки внаслідок власної приналежності до титульної нації набуває особливого значення для маргінальних елементів, не здатних самоактуалізуватися власними досягненнями. Така позиція дає змогу виправдовувати власну неспроможність, інертність та бездіяльність, адже факт приналежності до певної нації автоматично стає підґрунтям для самоповаги.

Безперечно, кожна людина виховується в певному соціальному оточенні, за певними культурними нормами, традиціями. Априорно вона вважає, що звичай власної нації/етносу є досконалішими за інші. Теорія субкультур, яку висунула Чиказька школа соціології та психології, наполягає на тому, що людина розвивається відповідно до цінностей і норм свого оточення, не сприймаючи чи слабо сприймаючи цінності культури загалом [14, с. 66]. Носіїв нових традицій, як і їх культуру, сприймають через призму етноцентризму, тобто крізь цінності власного народу. За думкою І. Кона, це природно і відповідає нормі: «Проблема виникає лише тоді, коли ці справжні або уявні відмінності підносять до розряду головної якості, перетворюючи на ворожу психологічну установку відносно певної етнічної групи, установку, яка роз'єднує народи і обґрунтовує політику дискримінації» [15, с. 198].

Нерівність між представниками титульної нації/етносу та представниками національних меншин породжує відчуття ущемлення інтересів людей. «Будь-яка нерівність: політична, правова, економічна, культурна, зрештою, конфесіональна – пов'язана з пріоритетністю одних щодо інших, перешкоджає розв'язанню завдань із самостійного розвитку національних спільнот і призводить до протиборства» [16, с. 282]. Варто також згадати мовну нерівність. Однаковим чином на розвиток ксенофобії впливає відчуття несправедливості. «Витоком конфлікту може слугувати будь-яка історична несправедливість (із позиції одного етносу), яку необхідно усунути» [16, с. 282].

У ситуації зіставлення певної нації з іншою виникає загроза для самосвідомості громадянина. Якщо представники іншої нації все ж виявляться слабкішими, недостатньо розвинутими в культурному плані, тоді можливо диктувати їм свої умови. Але існує імовірність протилежного варіанту розвитку подій, коли рідна нація не превалюватиме. Шанси «п'ятдесят на п'ятдесят» посилюють хвилювання щодо результату зіставлення «своїх» із «іншими», викликають установку на сприйняття «чужого» як загрозливого та відсутність бажання порівнювати. Щоб отримати безпрограшний результат, нація зіставляє себе з менш розвинутою (на її переконання) нацією або не помічає не вигідних для себе моментів. «Оскільки за будь-яким міжгруповим порівнянням приховується прагнення до підвищення самооцінки, з потоку інформації, що надходить до людини, вона мимоволі обирає ту, яка підтверджує перевагу її групи відносно інших» [17, с. 84]. Л. Гудков визначив взаємозв'язок між високим рівнем самооцінки громадян (що підтверджено згадками про видатне минуле, досягнення предків тощо) та підвищенням рівня ксенофобії, ізоляціонізму, невротичною відмовою від зіставлення себе з представниками інших країн, особливо розвинених [18, с. 8]. Досвід контакту з новою нацією є неприємним або шокуючим, адже він може мати наслідком переоцінку своєї культури, що становитиме загрозу усталеним уявленням про себе та власну цінність.

Л. М. Гумільов, аналізуючи етногенез, виводить категорію «компліментарність» як підсвідомий потяг індивідів до соціальної близькості. Він вважає, що формування нового етносу завжди пов'язане з наявністю у деяких індивідів

непереборного внутрішнього прагнення до цілеспрямованої діяльності. Відчуття компліментарності визначає розподіл для конкретної особи всіх тих, з ким вона взаємодіє, на «своїх» та «чужих» і виявляється як несвідомий взаємний потяг людей певного складу. Такий потяг неможливо пояснити прагненням вигоди (тому що за нових умов вигода є доволі відносною та ризикованою) [12, с. 98]. І це є відхиленням від норми поведінки, оскільки суперечить інстинкту самозбереження. Але, незважаючи на ксенофобію, усупереч негативному ставленню до невідомого, нового, люди все ж об'єднуються для спільної діяльності, на основі інерції тяжіння між індивідами. К. Лоренц також наголошував на інстинктивному характері солідарності у людини, що об'єднує індивідів, згрупує їх [5, с. 26]. Це є оптимістичною ідеєю, на якій надалі необхідно ґрунтуватися під час профілактики ксенофобії. Здорова форма компліментарності виявляється на рівні сформованого етносу у вигляді патріотизму. Якщо вона у гіпертрофованому вигляді зазнає хворобливих змін, то вже є проявом ксенофобії, гордині, пихатості, шовінізму. Така антипатія є відповідною негативній компліментарності. Як зауважував Шарль де Голль, патріотизм – це любов до свого народу, націоналізм – це любов *виключно* до свого народу, а шовінізм – це ще й ненависть до інших народів.

Ж. А. де Гобіно серед причин взаємного поважного ставлення представників націй наводив мотив взаємної користі. Він зазначав, що «тільки в міру того, як групи людей змішуються та зливаються, збільшуються чисельно, цивілізуються та починають більш доброзичливо споглядати один одного в силу взаємної користі, ця абсолютна аксіома про нерівність і, щонайперше, про ворожість між расами зазнає розколу та піддається сумніву» [13, с. 47].

Усвідомлення своєї винятковості та сили є однією з причин нетерпимості. Кожен, хто не згоден визнати свою недосконалість, неповноцінність по відношенню до титулованої нації, хто не прагне підкоритися її волі, стає не тільки «іншим», а й «ворогом». «Будь-яка позитивна ідентичність... визначається і через негативні образи і... наша Господом дарована ідентичність живе за рахунок приниження інших» [19, с. 312]. В історичному контексті це підтверджують приклади завойовників та поневолених народів, яким нав'язували інше, «правильне» життя. «Вона (нація) вбачає

у всьому, що відрізняється від неї, перешкоду для своїх завоювань, тому вимагає від завойованих народів повної трансформації» [13, с. 54]. Таким чином, розповсюджувалося переконання, що варварство для історії народів є тим самим, що й дитинство для життя людини. І чим більше дикості та нецивілізованості в нації, тим вона молодша. Отже, «альфа» – нація, упевнена у своїй виключності, визначає дистанцію між «ми» та «вони». Протистояння й опозиція між «ми» та «вони» є «суб'єктивною стороною кожної реальної спільності людей» [20, с. 108].

Згадуючи відоме гасло А. Гітлера «Ein Volk, Ein Reich, Ein Fuehrer» («один Народ, один Рейх, один Фюрер»), можна зазначити, що психологічним підґрунтям ненависті до чужинців може слугувати також явище внутрішньогрупового фаворитизму. Е. Аронсон висновує, що це «тенденція до розгляду своєї групи як «кращої» за всіма параметрами» [21, с. 159]. М. В. Кроз і Н. А. Ратінова зауважують, що це найбільш близьке до ксенофобії (особливо із притаманною йому груповою ворожістю) явище. А. А. Кельберг відзначає, що для розглядуваного явища характерна тенденція будь-яким чином сприяти членам власної групи на противагу членам іншої. «За певних умов цей ефект, набуваючи більшої ворожості та досягаючи масових масштабів, може стати джерелом виникнення (або посилення) напруженості і навіть ворожості між різними соціальними групами, аж до відкритих сутичок і конфліктів між ними» [22, с. 49].

Не останню роль у розвитку ворожості до чужинців відіграє відсутність об'єднувальних цінностей. Протистояння етносів породжує їх групова замкнутість, відсутність спільних цінностей, що спонукають до взаємної співпраці. «Тільки єдині релігійні вірування або тривале існування в межах певного соціального простору можуть блокувати ворожість етносів та створювати передумови для їх злиття» [16, с. 282]. Якщо система цінностей зазнає нападу, а на її місце нав'язуються сторонні цінності, це призводить до міжнаціонального протистояння.

3. *Соціально-політичні.* «Ненависть до іншого/чужого є головною пружиною політики» [13, с. 58]. В умовах політичних трансформацій, розпаду держав етнічність стає найефективнішим і найшвидшим способом політичної мобілізації [23, с. 97].

У ситуації сучасної трансформації національної складової суспільства виникає не тільки можливість асиміляції одного етносу в інший, а й протидія цьому. Чим більша вірогідність (а в окремих випадках загроза) змішування нації, тим відчутніший опір чинять представники певного етносу. Саме це може бути використано з політичною метою, щоб згуртувати людей навколо ідеї збереження культури предків, а іноді й маніпулювати їх вірою в ідею. «Ксенофобію може бути свідомо використано у різноманітних ідеологічних маніпуляціях, зокрема як головний компонент цілісних ксенофобських «проектів» – у нацизмі (ненависть до інших етносів), на релігійному ґрунті (ненависть до іновірців, еретиків)» [3, с. 148].

Ксенофобію використовують у політичних технологіях для впливу на електорат. Якщо неможливо завоювати прихильність усіх громадян держави та здобути перемогу на виборах, то ефективним є розколювання електорату на частини і пропаганда окремо для кожної з них. Розшарування виборців на «своїх» і «чужих» дає кандидатуві змогу бути «своїм героєм», підвищити завдяки цьому свій рейтинг, здобути прихильність електорату. Навіть статистичні дослідження фіксують збільшення ксенофобії (на прикладі юдофобії) після парламентських виборів. «Опитування Н. Паніної відбулося у квітні 2006 року, одразу після парламентських виборів кінця березня, а вибори в Україні, як виявилось, підвищують рівень ксенофобії» [11, с. 207]. Політичне життя впливає на настрої населення України, між іншим, і ксенофобське ставлення до представників інших націй/етносів.

У політиці ксенофобію свідомо використовують як стабілізаційний механізм «образу ворога», що регулює життя суспільства, шляхом відволікання уваги населення від нагальних проблем у державі. Ідеологічна форма ксенофобії реалізується в політичній ідеї, що виникає в період страждань, випробувань, потрясінь державних підвалин і життя народу [24, с. 155]. До того ж, політики використовують її і в обмеженні міграційних потоків через конкретну форму – мігрантофобію.

Образ ворога є необхідним складовим елементом державної політики (особливо у тоталітарних державах). Він виникає страх і актуалізує думку про власну смерть [25, с. 32].

Це вкрай необхідно у випадку розрізненості громадян та недостатнього функціонування національної ідеї. Ворог, який становить загрозу (навіть якщо ця загроза ефемерна, вигадана), об'єднує людей у їх намаганнях протистояти «злу». Люди починають не просто «дружити», а «дружити проти когось». І це є для них спільним, об'єднувальним чинником, свідчить про солідарність та єдність «етнічного» підходу.

Цей аспект ксенофобії дуже часто використовують політичні сили. Як зазначає Л. Борусяк, «Етнічна ксенофобія набуває більш високого рівня – державного... ненависть до «інородців» успішно підігрується як їх власними діями (терактами), так і загальнодержавною політикою: ксенофобія під час війни є необхідною умовою для її успішного (або неуспішного) продовження. Щоб війну сприймали як легітимну, вона повинна мати підтримку частини населення, що свідчить про позитивну переоцінку ксенофобії» [10, с. 59].

Крім цього, кризова ситуація впливає на відчуття ідентичності громадян. «В умовах соціокультурної кризи відбувається руйнування «образу світу» і втрата сенсів, навколо яких члени співтовариства вибудовують свою ідентичність» [17, с. 86]. Як громадянин держави, людина відчуває свою причетність до неї, ідентифікує себе як представник цієї нації. Але в умовах кризи вона мусить узяти на себе відповідальність (принаймні внутрішню) за те, що її держава та нація не є вищими за інші. Це болісно відчувати, тому виникає внутрішній конфлікт власної ідентифікації.

Отже, дослідивши причини виникнення ксенофобії, можна дійти висновку, що вороже ставлення до «інших» та «інакших» має поліетиологічний характер. У ньому наявні внутрішні механізми, що запускають явище ксенофобії, базуються на біологічному й психологічному підґрунті та полягають у особистісній сфері людини взагалі й дитини конкретно. Зрештою, існують і зовнішні причини, що нав'язуються індивіду шляхом маніпулювання зазначеними внутрішніми факторами. І якщо подолання зовнішніх причин ксенофобічного впливу на дитину є компетенцією держави, то з внутрішніми причинами ксенофобії можна й потрібно боротися,

здійснюючи профілактичну роботу в середовищі підлітків. Групові явища, поширені серед них, і їх вікові особливості надають можливість віднести дітей цієї вікової категорії до групи ризику щодо розвитку ксенофобії. Саме тому необхідно якнайефективніше налагоджувати профілактичну роботу з профілактики ксенофобії в навчальних закладах.

Список використаних джерел

1. Декларація принципів толерантності : затв. резолюцією 5.61 Ген. конфер. ЮНЕСКО від 16 листоп. 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://subject.com.ua/political/dict/389:html>.
2. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2 т. / за ред. Є. Н. Головахи, М. О. Шульги. – Т. 2 : Таблиці і графіки. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. – 480 с.
3. Соловей А. Ксенофобія в сучасній Україні (політико-культурологічний аналіз) / А. Соловей // Вісник Прикарпатського університету. – 2011. – № 4–5. – С. 147–153. – (Серія : Політологія).
4. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення / М. Рябчук. – К. : Критика, 2000. – 304 с.
5. Лоренц К. Обратная сторона зеркала / К. Лоренц ; под ред. А. В. Гладкого ; пер. с нем. А. И. Федорова, Г. Ф. Швейника. – М. : Республика, 1998. – 393 с.
6. Фет А. И. Инстинкт и социальное поведение / А. И. Фет. – Новосибирск : Сова, 2005. – 650 с.
7. Шульга М. О. Метаморфози українського суспільства. Коментарі соціолога / М. О. Шульга. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2003. – 261 с.
8. Психология национальной нетерпимости : [хрестом.] / сост. Ю. В. Чернявская. – Минск : Харвест, 1998. – 560 с.
9. Дольник В. Р. Homo militaris [Электронный ресурс] / В. Р. Дольник // Знание-Сила. – 1994. – № 1–3. – Режим доступа : http://www.znanie-sila.ru/projects/intro_7.html.

10. Борусяк Л. Ф. Патриотизм как ксенофобия (результаты опроса молодых москвичей) / Л. Ф. Борусяк // Вестник общественного мнения: Данные. Анализ. Дискуссии. – 2004. – № 6 (74). – С. 58–70.

11. Патіотто В. І. Динаміка ксенофобії й антисемітизму в Україні (1994–2007) / В. І. Патіотто // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 1. – С. 197–214.

12. Гумилев Л. Этногенез и биосфера Земли / Л. Гумилев. – М. : Айрис-Пресс. – 1994. – 240 с.

13. Гобино Ж. А. Опыт о неравенстве человеческих рас / Ж. А. Гобино. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – 765 с.

14. Юридична психологія : [підруч.] / за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсеєва. – К. : КНТ, 2007. – 360 с.

15. Кон И. Психология предрассудка / И. Кон // Новый мир. – 1966. – № 9. – С. 187–205.

16. Зеркин Д. П. Основы конфликтологии : [курс лекций] / Д. П. Зеркин. – Ростов н/Д : Феникс, 1998. – 480 с. – (Серия : Учебники и учебные пособия).

17. Евгеньева Т. В. Образ «врага» как фактор формирования национальной идентичности современной российской молодежи / Т. В. Евгеньева, А. В. Селезнева // Политика. – 2007. – № 3. – С. 83–92.

18. Образ врага / сост. Л. Гудков; ред. Н. Кондратова. – М. : ОГИ, 2005. – 334, [2] с., 16 л. ил. – (Нация и культура: Новые исследования).

19. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; [пер. с англ.]. – М. : Флинта, 2006. – 342 с. – (Серия : Библиотека зарубежной психологии).

20. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история : [моногр.] / Б. Ф. Поршнев. – М., 1979. – 232 с.

21. Аронсон Э. Общественное животное. Введение в социальную психологию / Э. Аронсон ; [пер. с англ.]. – 7-е изд. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 517 с.

22. Кельберг А. А. Ксенофобия как социально-психологический феномен / А. А. Кельберг // Вестник СПбГУ. – 1996. – Сер. 6. – Вып. 2 (13). – С. 46–52.

23. Майборода О. Новітня історія / О. Майборода. – К. : Освіта, 1997. – 198 с.

24. Муравьёв А. Ксенофобия: от инстинкта к идее / А. Муравьёв // Отечественные записки. – 2004. – № 4 (18). – С. 279–287.

25. Знаков В. В. Образ врага как психологическое основание понимания мусульманских террористов россиянами / В. В. Знаков // Вопросы психологии. – 2012. – № 2. – С. 23–34.